

KEĎ ARIÁNSKI VANDALI OVLÁDLI STARŠÍ RÍM... REFLEXIE BYZANTSKÝCH AUTOROV K OTÁZKE JEDNOTY CIRKVI PO ROKU 1054¹

MARTIN HURBANIČ

HURBANIČ, Martin. When Arian Vandals conquered 'Elder' Rome.... The Byzantine Authors and Their Views on Church Unity after 1054. *Historický časopis*, 2024, 72, 1, pp. 3-23, Bratislava.

One of the consequences of the so-called Great Schism of 1054 was the establishment of a permanent religious controversy between the Roman Catholic and Orthodox Christians. The contemporaries of this event (Michael Keroullarios and Peter of Antioch) had marginalised its effects on the relations of both churches. Yet, they formulated their views on the issue of religious unity by pushing the origin of the schism deep into the past. Accordingly, we can find later statements in anti-Latin polemics influenced by the events of 1054. Among others, the motif of the religious apostasy of Rome and the alleged corruption of the Latin faith by the Arian Vandals appears here. In so doing, the Byzantine authors wanted to emphasise that it was Rome and its popes who were responsible for the religious purity in their patriarchate, that means, in the administrative area of the Latin West. According to the Byzantine ethnography, various barbarians represented the same entity, regardless of their respective name. Subsequently, the non-distinction between the ethnonyms Goths, Vandals, and Franks by the Byzantine authors made it possible to introduce a further motif, that of another Vandal/German/Frankish capture of Rome. However, the Byzantine authors did not have in mind any specific military occupation, but rather the rise to power of the Ottonians from the middle of the 10th century, as well as their influence on both the policies and beliefs of the Roman popes. Building on the aforementioned, the analysed texts indicate how Byzantine church officials perceived the relations between the two churches after the critical year 1054.

Keywords: Anti-Latin Polemics. Arian Vandals. Schism of 1054. Michael Keroullarios. Peter of Antioch. Orthodox Church.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.1.1>

---

1 Štúdiá bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-18-0333 a VEGA 1/0164/23 *Diplomacia strednej Európy. Medzi regionalizmom a univerzalizmom (1000 – 1700)* riešených na Katedre všeobecných dejín Univerzity Komenského v Bratislave.

Grécka pravoslávna cirkev byzantského obradu patrí v súčasnosti k trom najdôležitejším kresťanským konfesiam v strednej Európe. Jej súčasná ekleziológia a identita sa opiera o ideu neprerušenej cirkevnej tradície a učenia od počiatkov kresťanstva a na ňu nadväzujúcich siedmich ekumenických snemov s ich dogmatickými a cirkevno-disciplinárnymi kánonmi. Za rozhodujúci medzník vo vzťahu k latinskej rímskokatolíckej cirkvi sa vo všeobecnosti považuje takzvaná Veľká schizma z roku 1054. Išlo o vyvrcholenie sporov medzi predstaviteľmi byzantského kléru a zástancami reformného pápežstva, v ktorých okrem mocenských a politických faktorov zohrávala dôležitú úlohu aj rozdielnosť západnej a východnej cirkevnej tradície spojená s odlišnosťami povahy dogmatickej, rituálnej i cirkevno-disciplinárnej.

Z iniciatívy vtedajšieho pápeža Leva IX. bolo napokon pravdepodobne v marci roku 1054 vyslané do Konštantínopola posolstvo, ktoré malo preskúmať povahu týchto obvinení a súčasne s tým upevniť spojenectvo Ríma s vtedajším byzantským cisárom Konštantínom Monomachom (1042 – 1055) proti juhoitalským Normanom. Na jeho čele stáli Humbert zo Silva Candida, Peter z Amalfi a Frederik z Lotrinska, ktorí odišli z Večného mesta ešte pred pápežovou smrťou (19. apríla 1054). Po príchode do byzantskej metropoly došlo počas audiencie vyslancov k protokolárnej roztržke s konštantínopolským patriarchom Michalom Kerullariom. Ten po prijatí pápežských listín a prečítaní ich obsahu prerušil s legátmi akúkoľvek komunikáciu. Keďže ďalšie diskusie ohľadom sporných teologických otázok nepriniesli žiadny posun, 16. júla roku 1054 položili legáti na oltárny stôl hlavného konštantínopolského chrámu Božej Múdrosti exkomunikačnú bulu. V nej obvinili Kerullaria a jeho prívržencov z viacerých vieroučných omylov. Hoci legáti súčasne s tým zdôrazňovali pravovernosť cisára a ostatného obyvateľstva Konštantínopola, tieto obvinenia boli namierené voči odlišným liturgickým praktikám a vierouke celej gréckej pravoslávnej cirkvi. Dňa 21. júla roku 1054 napokon stála synoda konštantínopolského patriarchu formulovala rozhodnutie o recipročnej kliatbe uvalenej na zostavovateľov latinskej exkomunikácie, avšak bez výslovnej zmienky o ich menách. Toto rozhodnutie sa stalo kánonicky záväzné pre celú grécku pravoslávnu cirkev v dôsledku uznesenia opätovne zvolanej stálej synody z 24. júla.²

2 Z prehľadných príspevkov k schizme z roku 1054 publikovaných po roku 2000 uvádzam aspoň niektoré: CHRYSOS. 1054: Schism? In *Cristianita d'Occidente et Cristianita d'Oriente (secoli VI—XI)*. Spoleto 2004, s. 547-571; BAYER. *Spaltung der Christenheit. Das sogenannte Morgenländische Schisma von 1054*. Köln; Weimar; Wien 2004 (najmä s. 63-116); BARMIN. *Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX—XII веков*. Москва 2006 (najmä s. 122-212); CHEYNET. Le schisme de 1054: un non-événement? In CAROZZI-TAVIANI-CAROZZI, ed. *Faire l'événement au Moyen Âge*. Aix-en-Provence 2007, s. 299-311; GASTGEBER. The So-Called Schism of 1054 and its Impact on Byzantine Society. In CROSTINI-PEERS, ed. *A Book of Psalms from Elventh-Century Byzantium: The*

Na prvý pohľad osobný spor patriarchu Michala Kerullaria a kardinála Humberta vo svojej najvnútornejšej podstate odrážal zásadné rozdiely v chápaní cirkevnej autority v oboch častiach kresťanského sveta. Nekompromisný postup pápežských legátov totiž plne zodpovedal základným princípom dobového reformného hnutia v rímskokatolíckej cirkvi. Jeho prívrženci zdôrazňovali monarchické postavenie pápeža v celej cirkvi na základe apoštolského primátu sv. Petra, ktorého nástupcom z tohto dôvodu prináležalo právo zosadiť a potrestať ktoréhokoľvek neposlušného preláta. Na druhej strane predstavitelia východných patriarchátov dlhodobo priznávali rímskemu pápežovi len čestné prvenstvo pri zachovaní rovnosti a autonómie historických piatich patriarchálnych stolcov – Ríma, Konštantínopola, Alexandrie, Antiochie a Jeruzalema. Tento spor, známy neskôr ako Veľká schizma z roku 1054, zanechal len veľmi malú odozvu v latinských prameňoch 11. storočia.³ Jeho dôležitosť spočívala – okrem vizuálno-symbolickej roviny vzájomných exkomunikácií – v uvedomení si vzájomných odlišností a následnej polemickkej konfrontácii, ktorá tieto rozdiely postupom času ešte viac prehľbovala.

Takzvaný zanedbateľný význam schizmy z roku 1054 by mohli okrem iných faktorov podporiť aj málopočetné a obsahovo často marginálne reflexie zo strany byzantských autorov.⁴ Takýto prístup však neberie do úvahy jednu zásadnú vec. Nezamýšľa sa nad otázkou, do akej miery v danom období byzantskí autori považovali rímskokatolícku cirkev za súčasť jednotného kresťanského sveta. Za prejavy takejto jednoty však sotva možno považovať kontinuitu diplomatických vzťahov medzi byzantskými elitami a latinským Západom či oficiálnu komunikáciu medzi oboma cirkvami po roku 1054.⁵ Viaceré doklady takejto komunikácie totiž zároveň prezrádzajú práve opačné, teda skeptické stanoviská byzantských autorov k otázke jednoty cirkvi. Pravoslávni grécki teológovia a cirkevní hierarchovia napriek často zdvorilostnému tónu konštatujú existenciu rozkolu

---

Complex of Texts and Images in Vat. gr. 752 (Studi e Testi 504). Città del Vaticano 2016, s. 193-225; Khislavski. Das ‚Schisma von 1054‘ als mikro-und makrohistorisches Ereignis. Überlegungen zu einem theologisch-kirchenpolitischen Erklärungsmodell. In *Millennium-Jahrbuch*, 2021, roč. 18, s. 405-482. Z najdostupnejších prác pozri MATĚJEK. *Zánik jednoty mezi Západem a Východem 1054: transkulturní bod zlomu?* Ostrava 2013.

3 K prehľadu týchto svedectiev pozri BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 113-115.

4 BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 115-116 a v širších aspektoch KOLBABA. The Legacy of Humbert and Cerularius: The Tradition of 'The Schism of 1054' in Byzantine Texts and Manuscripts of the Twelfth and Thirteenth Centuries. In Dendrinou, et al. ed. *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*. Aldershot 2003, s. 47-61 (najmä s. 52-58).

5 Porovnaj napr. DENNIS. Schism, Union, and the Crusades. In GOSS, ed. *The Meeting of the Two Worlds. Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades*. Kalamazoo, MI 1986, s. 181.

s Rímom, a to nielen v kontexte schizmy z roku 1054, ale aj bezprostredne po nej.

Prvým reprezentantom takéhoto postoja bol patriarcha Antiochie Peter III. (1052 – 1057), ktorý bol vzdialeným pozorovateľom udalostí z roku 1054.⁶ Na začiatku roka 1052, teda ešte pred vypuknutím roztržky v Konštantínopole, slávnostne oznámil svoj nástup do úradu patriarchu vtedajšiemu pápežovi Levovi IX. (1049 – 1054). Peter sa takouto formou pokúsil nadviazať na starodávnu tradíciu zasielania takýchto intronizačných listín (gr. Synodika, alebo Systatika).⁷ Peter v liste pápežovi oznámil nielen svoje ujetie sa úradu, ale zároveň nastolil otázku pretrvávajúceho cirkevného rozdelenia medzi gréckou a latinskou cirkvou. V tejto súvislosti vyjadruje svoje úvahy nad stavom cirkvi a kladie si otázku, aký je dôvod

„cirkevného rozdelenia, skrz ktoré by mal byť aj veľký nástupca veľkého Petra, pastier starovekého Ríma, oddelený a odrezaný od božského tela cirkvi a nemal by mať spoločensťvo s predstavenými tých, ktorí sa usilujú o božské [veci], a už by sa s nimi spoločne nepodielal na starostlivosti o cirkev...“⁸

Peter teda jasne konštatuje, že pápež nie je z byzantského pohľadu súčasťou cirkvi, teda nezdieľa spoločensťvo so štyrmi východnými patriarchátmi – Konštantínopolom, Antiochiou, Jeruzalemom a Alexandriou. Antiochijský patriarcha ďalej uvádza, že si nie je istý, či tento stav vyvolala schizma, alebo odklon Ríma od ustanovenej vierouky, o čom však vyjadruje pochybnosť.⁹

O niečo konkrétnejší v tejto súvislosti bol konštantínopolský patriarcha Michal Kerullarios.¹⁰ V liste, ktorý po turbulentných udalostiach z leta 1054 zaslal práve Petrovi z Antiochie, vyjadril počudovanie nad chýrom, že Peter nechal

6 K jeho životu a dielu pozri TODT. *Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969–1204), Teil II.* Wiesbaden 1998, s. 668-693 (habilitačná práca). Pozri v tejto súvislosti tiež MICHEL. Die Botschaft Petros' III. von Antiochia an seine Stadt über seine Ernennung. In *Byzantinische Zeitschrift*, 1938, roč. 38, s. 111-118..

7 Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον πάπαν Ῥώμης. In Humbert und Kerullarios. *Quellen und Studien zum Schisma des 11. Jahrhunderts. Teil II.* Paderborn 1930, s. 446-454. K datovaniu listu pozri KAPLAN. Le „schisme“ de 1054. Quelques éléments de chronologie. In *Byzantinoslavica*, 1995, roč. 56, s. 148-149. (jeseň 1052); BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 60, pozn. 89 (pol. roku 1051 – jún 1052). Pozri však aj kritiku týchto datovaní zo strany A. Barmina (Πολεμικα και σχιζμα, s. 125-126).

8 Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον πάπαν Ῥώμης, I, 1-2 s. 446-448.

9 Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον πάπαν Ῥώμης, II, 1-2, s. 448.

10 K jeho životu sumárne: TINNEFELD. Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058): Kritische Überlegungen zu einer Biographie. In *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 1989, roč. 39, s. 95-127.

v antiochijskom patriarcháte pripomínať meno pápeža v modlitbách.¹¹ Z byzantského pohľadu išlo o závažný aspekt, pretože zaradenie do bohoslužobných kníh (*diptychov*) spolu s verejným menovaním a modlitbou reflektovali účasť konkrétneho jednotlivca na mystickej jednote celej cirkvi.¹²

Konštantínopolský patriarcha v tejto súvislosti vyjadril údiv nad takýmto krokom. Následne sa snažil Petra poučiť, že také niečo je nesprávne vzhľadom na jestvujúci rozkol medzi cirkvami. Keď sa Kerullarios zmieňoval o rozkole, nemal na mysli poslednú roztržku s pápežskými vyslancami, ktorí ho exkomunikovali. Podľa Kerullaria totiž k rozdeleniu cirkvi prišlo už za pontifikátu rímskeho pápeža Vigilia (537 – 555) počas VI. ekumenického snemu. Ako v tejto súvislosti patriarcha uvádza: „*Od tých čias až doposiaľ je pápež odrezaný od našej svätej a katolíckej cirkvi.*“¹³ Samozrejme, v tomto prípade išlo o chronologickú mýlku, pretože Vigilius bol pápežom v období V. ekumenického snemu, ktorý sa zišiel na základe rozhodnutia vtedajšieho východorímskeho cisára Justiniána roku 553 v Konštantínopole.¹⁴

Po prečítaní Kerullariovho listu skoncipoval patriarcha Peter z Antiochie rozsiahlu odpoveď, v ktorej upozornil na túto nedôslednosť, avšak nevinil z nej priamo Kerullaria, ale jeho archivára.¹⁵ Podstatná je však Petrova reakcia na samotný rozkol s Latinmi. V tejto súvislosti totiž na inom mieste svojho listu konštatuje to isté, čo už v liste pápežovi Levovi IX. – existujúci rozkol s Rímom. Peter však Kerullaria nabádal, aby svojou vyhotovenou kritikou latinských obradových zvyklostí, ale aj vieroučných odchýlok tento konflikt ďalej nevyhrocoval:

*„Nástojčivo a úpenlivo ťa prosím a pomyselne sa vrhám k tvojim svätým nohám, aby tvoja svätosť nenástojila na prílišnej dôslednosti [v otázkach viery]... Pretože jestvuje obava, aby ten, kto si želá zažiť roztrhnuté, ešte väčšiu trhlinu nevytvoril.“*¹⁶

---

11 Michaelis Cerularii epistola I. ad Petrum Patriarcham Antiochenum. In *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo*, ed. Will. Lipsiae, 1861, IX, s. 178. Podľa Kerullaria mali podobne postupovať aj pravoslávni patriarchovia Jeruzalema a Alexandrie.

12 TAFT. *The Diptychs. A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol. IV.* (Orientalia Christiana Analecta 238). Roma 1991, s. 121-126. K zásadnému aspektu diptychov z pohľadu pravoslávnej cirkvi pozri MICHEL. Von Photios zu Kerullarios Anmerkungen zu Gg. Metochita und. V. Laurent. In *Römische Quartalschrift*, 1933, roč. 41, s. 140-151. Pozri tiež BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 11-13.

13 Michaelis Cerularii epistola I. ad Petrum Patriarcham, IX, s. 178.

14 Porovnaj v tejto súvislosti SMITH. *And taking Bread... Cerularius and the Azyme Controversy of 1054*. Paris 1978, s. 94-97.

15 Petri Antiocheni Epistola ad Michaelem Cerularium. In *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo*, ed. Will. Lipsiae 1861, IV, s. 191.12-15.

16 Petri Antiocheni Epistola ad Michaelem Cerularium, XXI, s. 202.15-20.

Peter v tomto prirovnaní použil grécky termín schizma (trhlina). Nie je bez zaujímavosti, že takéto obrazné prirovnanie sa nachádza už v diele cirkevného otca Jána Zlatoústeho *Περί Ιερωσύνης* (O kňazstve).¹⁷

Peter teda na jednej strane síce konštatuje, že dlhý rozkol a oddelenie spôsobili rozvrat, smútok a rozšírenie zloby v celom kresťanskom svete, na druhej strane ale podotýka, že tieto poľutovaniahodné veci sa odohrali v dôsledku odtrhnutia sa prvej veľkej apoštolskej katedry (Ríma) od „našej svätej cirkvi“.¹⁸ Nie je bez zaujímavosti, že tak nekompromisný Kerullarios i konciliantný Peter z Antiochie tento rozkol prezentujú ako „odtrhnutie sa starého Ríma“ od ostatných štyroch patriarchátov na Východe, pričom Peter takéto stanovisko, ako už bolo spomenuté, prezentuje dokonca ešte pred vypuknutím otvorenej roztržky v Konštantínopole roku 1054.

Posunutie rozkolu rímskokatolíckej a pravoslávnej cirkvi do hľbokej minulosti by nás zo strany patriarchu Kerullaria až tak prekvapovať nemalo, keďže svoj list koncipoval vo vypätej atmosfére konfliktu s pápežskými legátmi. Ako však hodnotiť stanovisko antiochijského patriarchu, ktorý sa vo všeobecnosti považuje za predstaviteľa zmiery medzi oboma cirkvami?¹⁹ A predsa rovnako aj on priznával, že Rím už dlhodobo nie je v spoločenstve s ostatnými štyrmi východnými patriarchátmi. V tejto súvislosti sa domnievam, že relativizovanie týchto stanovísk nie je namieste. Práve korešpondencia Michala Kerullaria s antiochijským patriarchom totiž predstavuje počiatok formovania byzantských predstáv o rozkole oboch cirkví. V prvej skupine z nich dominuje motív postupného rozkolu s dôrazom na históriu všeobecných snemov do začiatku 11. storočia. Za autora najstaršieho textu tejto skupiny sa považuje Niketas z Nikaie, archivár (*chartofylax*) katedrálneho chrámu Božej Múdrosti v Konštantínopole (Hagia Sofia).²⁰

17 Pozri v tejto súvislosti *Ioannis Chrysostomi De sacerdotio libri sex*, ed. Bengell. Lipsiae 1825, II.4, s. 15. (μη ποτε ράσαι το διερωτος βουλόμενος, χειρον το σχισμα ποιησης). Výňatok obsahujúci uvedený citát sa neskôr stal súčasťou zbierky kánonov, ktorú v 14. storočí zostavil Matthaios Blastares. Pozri v tejto súvislosti *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων...*ed. Ralles a Potles. Αθήνα 1859, s. 367.

18 Petri Antiocheni Epistola ad Michaellem Cerularium XXI, s. 202.22-27.

19 Pozri v tejto súvislosti napr. BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 107-108; KOLBABA. *The Byzantine Lists: Errors of the Latins*. (Illinois Medieval Studies.). Urbana and Chicago 2000, s. 94-95; GEMEINHARDT. *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Mittelalter*. Berlin; New York 2002, s. 393.

20 HERGENRÖTHER. *Photius, Patriarch von Constantinopel sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Band III*. Regensburg, 1869, s. 843-876; DVORNIK. *The Photian Schism: History and Legend*. Cambridge 1948, s. 452-457; BAYER, *Spaltung der Christenheit*, s. 36-43; SILVANO. “How, Why and When the Italians Were Separated from the Orthodox Christians.” A Mid- Byzantine Account of the Origins of the Schism and Its Reception in

Ked' ariánski Vandali ovládli Rím...

K otázke rozkolu s Rímom však existuje aj iná skupina rôznorodých textov, v ktorej sa jeho počiatky pripisujú ariánskym Vandalom a ich ovládnutiu Ríma.²¹ Tento motív sa postupne stal súčasťou viacerých polemických spisov, v ktorých predstavitelia pravoslávnej cirkvi obviňovali Latinov (teda rímskokatolíckych kresťanov) z rozkolu a vieroučných odchýlok. Za uvedením motívu Vandalov do týchto textov možno opäť hľadať cirkevnú autoritu – v tomto prípade už zmieneného Petra z Antiochie.

Vo svojej odpovedi na Kerullariov list spomenul tento patriarcha Vandalov v súvislosti s problémom vychádzania Ducha sv. z Otca a Syna (*Filioque*). Peter, samozrejme, považoval takýto dodatok za neprípustný a zamýšľal sa nad príčinami, prečo k nemu predstavitelia latinskej cirkvi pristúpili. V tejto súvislosti uvádza:

„Avšak, zdá sa, že Rimania stratili kópie [aktov] prvej [ekumenickej] synody v Nikaii [z roku 325], v čase, keď ľud Vandalov dlho vládol Rímu; prostredníctvom nich sa pravdepodobne naučili byť ariánmi.“²²

Peter teda pripisuje v rozpore s historickou skutočnosťou zavedenie latinského dodatku do Vyznania viery (*Creda*) vláde Vandalov v Ríme, bližšie však túto skutočnosť nekonkretizuje. Na druhej strane sám vo svojom liste konštatuje, že cirkevné spoločenstvo s Rímom pretrvalo prinajmenšom až do začiatku 11. storočia.²³ V každom prípade však do cirkevnej polemической spisby uviedol nový motív, ktorý budú recipovať viacerí byzantskí autori.

Autorom pravdepodobne najstaršieho textu, v ktorom sa vyskytuje takéto svojrázne pseudohistorické zdôvodnenie cirkevného rozkolu, bol Nikon Mauroreites (Čiernohorec) pôvodom z Konštantínopola.²⁴ Pôvodne slúžil v byzantskej armáde za cisára Konštantína IX. Monomacha, neskôr sa stal mníchom, ktorý pôsobil v kláštore na Čiernej hore (gr. *Mauron Oros*; lat. *Montana Nigra*)

---

the 13th– 16th Centuries. In BLANCHET a GABRIEL, ed. *Réduire le schisme? Ecclésiologie et politiques de l'Union entre Orient et Occident (xiiiè–xviiiè siècle)*. Paris 2013, s. 119 a 127. (celkovo k ďalším textom tejto skupiny s. 117-137).

21 V tejto súvislosti ponechám stranou iný motív, ktorý počiatok rozkolu pripisuje apokryfnému rímskemu pápežovi Petrovi Huhňavému. Pozri v tejto súvislosti NIKOLOV. *Между Рим и Константинополь. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI–XVII в.)*. София 2016, s. 75-77; KRIZA. Петр Гугнивый и Папесса: антилатинская церковнославянская полемическая литература в Центральной Европе. In *Studia Slavica Hungarica*, 2008, roč. 53, s. 397-405.

22 Petri Antiocheni Epistola ad Michaelem Cerularium XII, s. 197.

23 Petri Antiocheni Epistola ad Michaelem Cerularium, V, s. 192-193.

24 LEVY-RUBIN. The Errors of the Franks by Nikon of the Black Mountain. Between Religious and Ethno-cultural Conflict In *Byzantion*, 2001, roč. 71, s. 426.

severozápadne od významného blízkovýchodného mesta Antiochie.²⁵ Po vyhnaní z tohto kláštora si založil svoju komunitu spolu s vlastnými pravidlami mníšskeho života (*Taktikon*). Časť z nich obsahujú komentáre týkajúce sa rôznych cirkevných a historických otázok a taktiež aj listy. Pod poradovým číslom 38 je uvedený Nikonov list, ktorý adresoval nemenovanému kňazovi kláštora sv. Symeona Thamaturga pri Antiochii. V tomto liste sa Nikon na žiadosť adresáta vyjadruje aj k tzv. omylom Frankov, teda odlišným dogmatickým, rituálnym a cirkevno-disciplinárnym praktikám rímskokatolíckych kresťanov. Datovanie tohto listu je pomerne jednoznačné. Nikon totiž spomína aktuálne prebiehajúcu výpravu Frankov, teda prvú križiacku výpravu, ktorá sa blížila k mestu Antiochia a prechádzala územím Malej Ázie. List bol teda spísaný medzi rokmi 1096 – 1097.²⁶

V úvode pojednania o omyloch Frankov sa Nikon pokúsil o načrtnutie historického zdôvodnenia tohto rozkolu. Ako uvádza:

„Tento ľud Frankov je nazývaný v Božom Písme Germánmi. Začalo to vyplienením Ríma a vykorenením starých Rimanov ľuďom Vandalov. Tento ľud upadol do rozličných heréz: makedoniánstva [duchoborectva], nestoriánstva, ariánstva a podobných, a od toho času tieto rozličné herézy boli zasiate v Ríme. A keď teraz Frankovia dobyli Rím, mali tie isté herézy a kvôli tomu nie sú pod jednou, ale viacerými herézami.“²⁷

Odkiaľ čerpal mních zdroje k takýmto konštatáciám? Je totiž zrejme, že k historickému dobytíu a vyplieneniu Ríma Vandalmi došlo roku 455 za vlády ich náčelníka Geisericha.²⁸ Spojenie tohto konkrétneho útoku s náboženským rozkolom neobsahuje žiadna byzantská kronika ani iný prameň do začiatku 12. storočia. Nikon však v súvislosti s Vandalmi odkazuje na hagiografiu rímskej aristokratky a svätice Melánie Staršej (ok. 340 – ok. 410), ktorá odišla z Ríma za vlády cisára Valenta (364 – 378) a po pobyte v Egypte dožila svoj

25 K jeho životu TODT, *Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat*, s. 904-909.

26 NIKON MAUROREITES. Logos 38. In HANNICK et al. ed. *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge. Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jh. 1–2*. Freiburg i. Br. 2014, 7, s. 914; AERTS. A Review of Logos 38 of Nikon of the Black Mountain. (Introduction, Text and Translation). In CIGAAR a METCALF, ed. *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality: Acta of the Congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2006*. Leuven 2013, s. 297. K datovaniu tohto textu pozri AERTS, A Review of Logos 38, 7, s. 280; LEVY-RUBIN, *The Errors of the Franks*, s. 423 (s nesprávnym datovaním).

27 NIKON MAUROREITES, Logos 38, ed. Hannick s. 8, s. 914; ed. Aerts, 8, s. 297. Pozri tiež LEVY-RUBIN. *The Errors of the Franks*, s. 436.

28 BYSTRICKÝ. *Sťahovanie národov (454–568). Ostrogóti, Gepidi, Longobardi a Slovania*. Bratislava 2008, s. 46.

život v Palestíne.²⁹ Nikon priamo udáva svoj zdroj – grécky napísanú zbierku púštnych otcov uvádzanú ako *Lausaike historia* (lat. *Historia Lausiaca*), ktorej autorom bol Palladios, biskup mesta Helenopolis v maloázijskej Bithýnii. V nej sa v súvislosti s Melániou Staršou vyskytuje iba jedna krátka zmienka o dobytí a vyplienení Ríma:

„Keď títo všetci opustili Rím, barbarská víchrica, ktorá bola už dlhý čas predpovedaná, zasiahla Rím a neušetrila nielen bronzové sochy na trhoviskách, avšak zničila všetky veci s barbarskou zúrivosťou a vydala ich do záhuby. Takto sa stal Rím, tisíc dvesto rokov oslavovaný pre svoju krásu, ruinou.“³⁰

Palladios tu však nespomína dobytie Ríma Vandalmi, ale udalosti z roku 410, keď došlo k vyplieneniu Večného mesta gótskym vojskom pod vedením Alaricha.

Nikon odkazuje na Vandalov vo svojej rozprave o omyloch Frankov ešte na jednom mieste:

„počul som od nejakých [ľudí], že [Frankovia – teda vo všeobecnosti Latinovia] dokonca arianizujú pri krste jedným ponorením; tomu sa niet čo čudovať u nich [Frankov] z dôvodu dobytia Ríma ľuďom Vandalov a rozšírením ich heréz v Ríme“.³¹

V tomto prípade autor zjavne odkazuje na odlišnú prax Latinov, na rozdiel od predstaviteľov pravoslávnej cirkvi, ktorí krstili trojitým ponorením.³²

Ani jedna z oboch zmienok Nikona o Vandaloch neodkazuje na pôvodný motív zmienený u patriarchu Petra z Antiochie. Byzantský mních síce antiochijského hierarcha spomína medzi autoritami vyjadrujúcimi sa k rozdielom latinskej cirkvi a priamo odkazuje na jeden z jeho listov, nie však na ten, ktorý Peter zaslal Michalovi Kerullariovi.³³ I bez toho však Nikon predstavil svojrázny výklad rozkolu s Latinmi, v ktorom jeho počiatok kládol do vyplienenia Ríma ariánskymi Gótmami (resp. Vandalmi, ako ich nazýva v liste). Za ďalšiu etapu tohto rozkolu Nikon vágne považoval „dobytie Ríma Frankami“. Keďže neexistuje

---

29 NIKON MAUOREITES, Logos 38, ed. Hannick, 8, s. 916; ed. Aerts, 8, s. 297. K Melánii Staršej pozri JONES; MARTINDALE a MORRIS, ed. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. I, AD 260–395*. Cambridge 1971, s. 592-593.

30 PALLADIOS. *Lausaike historia/Historia Lausiaca*, ed. Bartelink. Palladio: La Storia Lausiaca. Milan 1974, 54,7, s. 248.

31 NIKON MAUOREITES, Logos 38, ed. Hannick, 15, s. 926; ed. Aerts, 15, 309-311.

32 KOLBABA, *The Byzantine Lists*, s. 43-44.

33 NIKON MAUOREITES, Logos 38, ed. Hannick, 12, s. 920; ed. Aerts, 12, s. 303. V inej zmienke spomína Nikon viaceré listy Petra z Antiochie. NIKON MAUOREITES, Logos 38, ed. Hannick, 16, s. 926; ed. Aerts, 16, s. 311.

nijaká takáto konkrétna udalosť, treba mať skôr na mysli širšie obdobie, keď sa Rím, resp. jeho pápeži dostali pod vplyv franských a neskôr rímsko-nemeckých panovníkov.

Motív, na základe ktorého sa počiatok rozkolu pravoslávnej cirkvi s Rímom (a teda celým západným kresťanstvom) pripisoval ariánskym Vandalom sa následne objavil vo viacerých protilatinských polemikách. Išlo zväčša o krátke pojednania, ktoré mohli (ale aj nemuseli) obsahovať stručné prológy s objasnením príčin schizmy. Po nich zväčša nasledoval súpis jednotlivých vieroučných odchýlok rímskokatolíckej cirkvi. Po prvýkrát sa takýto zoznam objavil v prvom liste konštantínopolského patriarchu Michala Kerullaria, ktorý adresoval Petrovi z Antiochie.³⁴ Za azda najznámejšiu z takýchto polemík možno považovať text uvádzaný pod skráteným názvom *O Frankoch a ostatných Latinoch*. V rukopisnej tradícii sa pripisuje významnému konštantínopolskému patriarchovi Fotiovi (857 – 867 a 877 – 886).³⁵ V skutočnosti, na základe jasných obsahovo-štylistických atribútov, musel tento text vzniknúť až po udalostiach z roku 1054.³⁶ Na Fotiove diela odkazuje aj už zmienený mních Nikon, pričom je vysoko pravdepodobné, že okrem iných čerpal z polemiky *O Frankoch a ostatných Latinoch*.³⁷ To by znamenalo, že tento text s určitosťou vznikol pred koncom 11. storočia.

Pseudofotiovská polemika má síce krátky historický prológ, nepripisuje však rozkol vandalskému ovládnutiu Ríma. Prvý takýto motív sa vyskytuje až v polemike, ktorej autorstvo sa pripisuje byzantskému metropolitovi Jánovi z Klaudiopola. Z uvedených hierarchov takéhoto mena sa v prameňoch spomínajú dvaja. Prvý z nich pôsobil v 90. rokoch 11. storočia, druhý v 70. rokoch 12. storočia. Väčšina z autorov sa prikláňa pritom k prvej možnosti.³⁸ Táto polemika mohla vzniknúť v súvislosti s vieroučnými dišputami, ktoré v Konštantínopole roku 1112 viedol milánsky arcibiskup Peter Grossolano pod gesciou byzantského cisára Alexia I. Komnena (1081 – 1118).³⁹ Ján z Klaudiopola však spomína Vanda-

34 K prehľadom jednotlivých obvinení, ktoré sa objavili v liste Michala Kerullaria i v ďalších polemikách pozri KOLBABA, *The Byzantine Lists*, 2000.

35 Najnovšia edícia *Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων / Opusculum contra Francos*, ed. Čičurov, *Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim*. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 347-350.

36 K datovaniu DARROUZÈS. *Le memoire de Constantin Stilbes contre les Latins*. In *Revue des études byzantines*, 1963, roč. 21, s. 55-56. (medzi rokmi 1054 a 1112).

37 NIKON MAUOREITES, *Logos* 38, ed. Hannick, 9, s. 916.; ed. Aerts, 9, s. 299. Pozri LEVY-RUBIN, *The Errors of the Franks*, s. 424.

38 DARROUZÈS. *Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primaute romaine*. In *Revue des études byzantines*, 1965, roč. 23, s. 54; DARROUZÈS, *Le memoire de Constantin Stilbes*, s. 63.

39 BARMIN. «Слово об опресноках» Иоанна Клавдиопольского. In *Византийские очерки*. Санкт-Петербург 2001, s. 146. Pozri tiež GRUMEL. *Autour du voyage de Pierre Grossolano*

lov len v súvislosti s kritikou latinských zvyklostí, tentoraz užívania nekvaseného chleba počas liturgie a sobotnejších pôstov. Ako uvádza, tieto praktiky prijali Latinovia „od Vandalov, ktorí sa teraz nazývajú Nemci [Nemitzoi], keď bol nimi Rím ovládnutý“.⁴⁰

Konštantínopolských dišpút z roku 1112 sa zúčastnil aj byzantský rétor Niketas Seides, ktorý medzi septembrom 1111 a septembrom 1112 zostavil spis namierený proti učeniu o primáte rímskeho pápeža. V jednej z jej častí objasňuje historický výklad vzťahov medzi oboma cirkvami, kde okrem iného uvádza:

„Keď sa heréza obrazoborcov na dlhý čas presadila, Rím sa proti nej postavil, nasledoval svoju vôľu aj po zvrhnutí obrazoborcov. Potom, keď Vandali opäť dobyli Rím a začali nad vami [Latinmi] vládnuť, zmenili aj vás na obraz svojich zvykov.“⁴¹

Motív vandalského zaujatia Ríma sa tentoraz objavil v krátkom historickom pojednaní o vzťahoch medzi rímskymi pápežmi a predstaviteľmi pravoslávnych kresťanov. Niketas Seides na jednej strane zdôraznil pravovernosť rímskej cirkvi v období ikonoklazmu (ok. 730 – 843), na druhej pripisuje odpadnutie Ríma od pravej viery „opätovnému dobytíu Ríma Vandalmi“. Je zrejme, že podobne ako Nikon Mauroreites aj Seides nemal na mysli konkrétne vojenské obsadenie Večného mesta, ale vplyv franských a neskôr rímsko-nemeckých panovníkov a teológov na cirkevnú politiku pápežov.

Protilatinské polemiky v Kyjevskej Rusi

Za ďalšie vývojové štádium v transformácii motívu vandalského dobytia Ríma ako počiatku cirkevného rozkolu možno považovať protilatinské polemiky, ktoré sa zachovali z prostredia Kyjevskej Rusi.⁴² Ich presnejšie chronologické zara-

---

no, archévêque de Milan à Constantinople en 1112. In *Échos d'Orient*, 1933, roč. 32, s. 22-33.

40 JÁN z KLAUDIOPOLA, Περὶ τῶν ἀζύμων, ed. Barmin, «Слово об опресноках» Иоанна Клавдиопольского. In *Византийские очерки. Труды российских ученых к XX Международному конгрессу византинистов*. Санкт-Петербург 2001, s. 150, 152.

41 NIKETAS SEIDES, *Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους*, ed. Gahbauer. *Gegen den Primat des Papstes: Studien zu Niketas Seides*. München 1975, s. 4.

42 K týmto textom pozri PAVLOV. *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян*. Санкт-Петербург 1878; РОПОВ. *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.)*. Москва 1875; PODSKALSKY. *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*. München 1982, s. 170-185; ČIČUROV. Схизма 1054 г. и антилатинская полемика в Киеве (сер. XI-нач. XII в.). In *Russia Mediaevalis*, 1997, roč. 9. č. 1, s. 43-53; BARMIN. Противолатинская полемика в Древней Руси: византийские параллели. In *Византийский Временник*, 2010, roč. 69 (94), s. 120-131; SYKES. The Place of Anti-Latin Polemic in the Writing of Early Rus. In *Byzantinoslavica*, 2018, roč. 76, s. 58-83. Pozri tiež HURBANIČ. K otázke šírenia byzantskej ideológie v slovanskom prostredí. Polemická

denie komplikujú dve okolnosti. Po prvé sa často pripisujú osobám, ktoré nie je možné jednoznačne stotožniť. Z toho následne vyplýva nemožnosť stanovenia presného datovania týchto textov.⁴³ Z plejády protilatinských polemík sa pristávam len pri takých, ktoré obsahujú motív obsadenia/dobytia/ovládnutia Ríma.

Z rukopisnej tradície (*Vaticanus graecus* 828) je známa polemika metropolitu Rusi Efraima zachovaná v gréčtine. Časť autorov predpokladá, že išlo o rovnomenného kyjevského metropolitu (1054/5 – 1065).⁴⁴ Iní sa skôr prikláňajú k Efremovi z Perejaslavľa, ktorý zastával biskupskú hodnosť v tomto meste v rokoch 1089 – 1091 a pravdepodobne aj neskôr.⁴⁵

Autorstvo ďalších sa na základe rukopisnej tradície pripisuje kyjevským metropolitom gréckeho pôvodu. Dve z nich Nikeforovi, ktorý zastával tento úrad v rokoch 1104 – 1121. Jedna bola adresovaná Vladimírovi Monomachovi (kyjevský veľkoknieža v rokoch 1113 – 1125), druhá Jaroslavovi Svjatopolčičovi, synovi kyjevského veľkokniežat'a Svjatopolka Izjaslaviča (veľkoknieža v rokoch 1093 – 1113).⁴⁶ Ak tieto dve polemiky pochádzali od toho istého autora, potom sa dajú výrazné obsahovo-štylistické rozdielnosti medzi nimi len ťažko vysvetliť.⁴⁷

Autorstvo poslednej takejto polemiky s uvedeným motívom sa zasa pripisuje metropolitovi Georgiovi (asi 1065 – asi 1076). Podľa doterajších záverov však ide o kompilát vychádzajúci z polemiky metropolitu Nikefora kniežat'u Vladimírovi Monomachovi, ktorý zostavil neznámy autor pravdepodobne v priebehu 14., resp. 15. storočia.⁴⁸ Všetky tieto traktáty boli najskôr spísané v gréčtine, ktorá bola jazykom tamojších kyjevských metropolitov nominovaných do tohto

---

literatúra v Kyjevskej Rusi. In NIŽŇANSKÝ a PETRUF, ed. *V premenách stáročí. Zborník vydaný k životnému jubileu Doc. PhDr. H. Tkadlečkovej CSc.* Zvolen 2011, s. 47-53.

- 43 Pozri sumárne BARMIN, Противолатинская полемика, s. 120-131; SYKES, The Place of Anti-Latin Polemic, s. 63-67.
- 44 ČIČUROV, Ein antilateinischer Traktat, s. 330-335.
- 45 Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim, ed. Čičurov. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 343-347; БАРМИН, Слово об опресноках, s. 143-146.
- 46 Послание Владимиру Мономаху о вере латинской. In PONYRKO, ed. *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI-XIII: Исследования, тексты, переводы.* Санкт-Петербург 1992, s. 71-73. Послание князю Ярославу Святополчичу о вере латинской In PONYRKO, ed. *Эпистолярное наследие*, s. 73-79.
- 47 BARMIN, Полемика и схизма, s. 293-295; BARMIN, Противолатинская полемика, s. 121.
- 48 Стязание с латиною, ed. Pavlov. In *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян.* Санкт-Петербург 1878, s. 191-198. K datovaniu PAVLOV, Критические опыты, s. 50; BARANKOVA. «Стязание с латиною» киевского митрополита Георгия. In *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005).* Москва 2006, s. 44.

úradu konštantínopolským patriarchátom.⁴⁹ Až neskôr boli preložené do cirkevno-slovanského jazyka.

Najvýraznejšie sa idea rozdelenia cirkvi prezentovaná formou historického prológu prejavila práve v dvoch polemikách pripisovaných metropolitovi Nikeforovi. V prvej z nich adresovanej kniežaťu Vladimírovi Monomachovi sa vyskytuje tento úvod:

„Pýtal si sa nás, vznešené knieža, akým spôsobom boli Latinovia odvrhnutí od svätej katolíckej pravoslávnej cirkvi. A teraz, ako som sľúbil tvojej vznešenosti, rozpoviem ti o ich vinách. Keď veľký Konštantín prijal od Krista cárstvo, pokrstil ho a začalo rásť. Rímske cárstvo sa premiestnilo zo starého Ríma do Konštantínopola. Uskutočnilo sa sedem svätých a všeobecných snemov. A na sedem snemov pápeži starého Ríma – kto bol vtedy v takomto úrade – chodili buď sami, alebo posielali svojich biskupov. A sväte cirkvi medzi sebou udržovali jednotu a spojenie: to isté hlásali, tak isto zmýšľali. Avšak potom sa starého Ríma zmocnili Nemci a vládli tejto zemi. A po nie dlhom čase starí pravoverní muži, ktorí strážili a zachovávali zákon Krista a svätých apoštolov a svätých otcov, odišli. Po ich smrti tí mladí, nepevní, vstúpili na cesty nemeckých mámení a upadli do mnohých rozličných bludov, ktoré Boží zákon zakazuje. A kvôli týmto previneniam upadli zrejme aj do židovstva. A títo majú spoločensťvo s mnohými inými cirkvami. A keďže si neželajú zanechať zlo, ktoré páchajú, boli od nás odvrhnutí.“⁵⁰

Novým prvkom z tohto pohľadu bolo skombinovanie motívu náboženského rozkolu s byzantským politickým univerzalizmom. Autor tejto pasáže bol v prvom rade byzantským Grékom, ktorý aj takouto formou zdôrazňoval nadradené a univerzálne postavenie svojej ríše v kresťanskom svete. Tomu nasvedčuje aj motív prenesenia jej centra z Ríma do Konštantínopola. Byzantskí autori totiž chápali oficiálny názov Konštantínopola (*Nový Rím*) v zmysle vyššej kvality v protiklade s tzv. starším Rímom. Pritom v prvom rade zdôrazňovali, že Konštantín preniesol centrum rímskej moci so všetkými jej atribútmi do svojej novej rezidencie Konštantínopola. V dôsledku toho bol podľa týchto autorov pôvodný Rím zbavený svojho mocenského postavenia, takže v konečnom dôsledku sa stal korisťou barbarov.⁵¹ Tieto idey, ktoré sa začali v byzantskej spisbe objavo-

49 TACHIAOS. The Greek Metropolitans of Kievan Rus: An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity. In *Harvard Ukrainian Studies*, 1988/1989, roč. 12/13, s. 430-445.

50 Послание Владимиру Мономаху, s. 71.

51 K byzantskému stanovisku pozri napr. DÖLGER. Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner. In *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*. Ettal 1953, s. 96-111; HAMMER. The Concept of the New and Second Rome in the Middle Ages.

vať najmä od polovice 10. storočia, boli reakciou na nástup otovských cisárov a neskôr reformných pápežov, ktorí byzantským cisárom a ich elitám začali konkurovať svojimi univerzalistickými a translačnými konceptmi.⁵²

Druhá časť historického prólogu pripisovaného metropolitovi Nikeforovi predstavuje už tradičný motív rozdelenia cirkvi, ktorý sa vyskytuje aj v iných textoch byzantskej proveniencie. Autor už neuvádza archaických Vandalov, ale nahrádza ich – v súlade s inými takýmito textmi – pomenovaním Nemci. V tomto prípade však nešlo o reflexiu slovanského, teda ruského prostredia, pretože takýto termín sa už vyskytuje aj v prácach starších byzantských autorov.⁵³

Bez ohľadu na už naznačené obsahovo formálne rozdielnosti oboch polemík pripisovaných metropolitovi Nikeforovi sa v druhej z nich adresovanej volyňskému kniežatovi Jaroslavovi Svjatopolčičovi vyskytuje veľmi podobný historický prólog. Uvádza sa tu:

„Kedže, moje požehnané dieťa a syn svetla, máš za susedov Ljadskú zem [Poľsko] a [keďže] tí, čo tam žijú, slúžia [bohoslužbu] s obláčkami a prijali latinské učenie, oznamujem ti, prečo odišli od svätej katolíckej a apoštolskej cirkvi. Pôvodne, v minulých vekoch, bol starý Rím v jednote s Konštantínopolom a päť patriarchátov, ktoré držali celý svet vo viere na siedmich svätých všeobecných snemov, bolo vo vzájomnej jednote, tak rímsky pápež, ako aj patriarcha Alexandrie a patriarcha Antiochie a patriarcha Jeruzalema a zároveň mnoho rokov zachovávali učenie a tradíciu svätých apoštolov. Potom však Rimania, zvaní Latinovia, boli podmanení tými, ktorých zvu Nemcami, a obrátili sa [Rimania] k iným cirkevným zvykom.“⁵⁴

In *Speculum*, 1944, roč. 19, s. 50-62.

- 52 Porovnaj GOEZ. *Translatio Imperii. Ein Beitrag Geschichtsdenkens und der politischen Theorien der frühen Zeit*. Tübingen 1958, s. 77-104; ALEXANDER. The Donation of Constantine at Byzantium and Its Earliest Use against the Western Empire. In *Зборник радова Византолошког института*, 1963, roč. 8, s. 11-26; KRAUSE. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054. In MORDEK, ed. *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf zu seinem fünfundsiebzigsten Geburtstag und fünfzigjährigen Doktorjubiläum*. Sigmaringen 1983, s. 130-158. Pozri tiež FRIED. „*Donation of Constantine*“ and „*Constitutum Constantini*“: *The Misinterpretation of a Fiction and Its Original Meaning*. Berlin 2007.
- 53 DROBYŠEV. Этнимом ои Немци в византийской историографии и актах X–XII вв. In *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Теретьевича Паушто*. Москва 2018, s. 97-105.
- 54 Послание князю Ярославу Святополчичу о вере латинской. In PONYRKO, ed. *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI-XIII: Исследования, тексты, переводы*. Санкт-Петербург 1992, s. 73-74.

Po tomto úvode, ako už bolo zvyklosťou, nasleduje súpis obvinení latinskej strany z dogmatických, rituálnych a cirkevno-disciplinárnych odchýlok. Zaujímavosťou je relatívne konkrétna zmienka týkajúca sa Poľska a obáv z možného vplyvu rímskokatolíckej cirkvi. V takom prípade možno predpokladať, že autor tejto polemiky ju adresoval kniežat'u Jaroslavovi medzi rokmi 1100 – 1118, keď vládol Volyňskému kniežatstvu, ktoré susedilo s územím Poľska.⁵⁵

Archaická zmienka o Vandaloch sa napokon vyskytuje v už spomenutej polemike pripísanej metropolitovi Efraimovi. V tomto traktáte absentuje historický prológ a uvedený motív sa objavuje pri obvineniach latinskej strany z užívania oblátok, teda nekvaseného chleba v bohoslužbe:

„Namiesto pšeničného chleba prinášajú nekvasený chlieb a ohovárajú veľkého apoštola Petra, ako keby ich to naučil. Možno to prevzali od Vandalov, ktorí sa dnes nazývajú Nemci. Rimania boli nimi podrobení a prijali mnohé z ich zvykov.“⁵⁶

Tento motív (ale aj ďalšie) naznačuje paralelu s polemikou byzantského metropolitu Jána z Klaudiopola.⁵⁷

Posledné zmienky v byzantskej polemickej literatúre

Z obdobia 12. – začiatku 13. storočia sa zachovali ešte dve protilatinské polemiky, ktoré obsahujú skúmaný motív. Prvá z nich, ktorá sa dlhodobo nachádzala iba v rukopisnej podobe, bola publikovaná len prednádavnom.⁵⁸ Táto anonymná polemika (Stručný a veľmi užitočný výklad o Frankoch) obsahuje historický prológ, ktorý sa v prvej časti takmer doslovne zhoduje s listom mnícha Nikona Mauroreita datovaným do rokov 1096 – 1097. Aj tu sa hovorí o Frankoch nazývaných Germáni, vyplenení Ríma Vandalmi a upadnutí do rôznych heréz. Blízku obsahovú paralelu medzi oboma textami možno badať aj v druhej časti prológu, kde anonymný autor udáva svoje zdroje – život Melánie Staršej, patriarchu Fotia a patriarchov Petra z Antiochie a Michala Kerullaria. Anonymná polemika o omyloch Frankov sa nachádza len v troch neskorších rukopisoch datovaných zväčša do 12., resp. 13. storočia. I napriek tomu nemožno vylúčiť, že ide o prepis staršej predlohy, z ktorej vychádzal aj Nikon Mauroreites. V takom prípade by takáto predloha musela vzniknúť pred napísaním jeho listu o omyloch Frankov, teda ešte na konci 11. storočia.

55 PONYRKO, ed., *Эпистолярное наследие*, s. 63.

56 Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim, 2, s. 343.

57 BARMIN, «Слово об опресноках», s. 143-147; BARMIN, Противовлатинская полемика, s. 131.

58 *Περὶ τῶν Φράγγων ἐξήγησις...* ed. Čičurov, Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 351.

Autorom poslednej protilatinskej polemiky obsahujúcej historický prológ s uvedeným motívom bol Konštantín (Konstantinos) Stilbes, byzantský metropolitane mesta Kyzikos (pravdepodobne od roku 1204). Na začiatku 13. storočia tento hierarcha spísal krátky traktát obsahujúci 104 obvinení latinskej cirkvi.⁵⁹ V historickom prológu k tomuto spísu sa uvádza toto:

„V skutočnosti nám bolo vyrozprávané od našich predchodcov, že samotný rímsky pápež a západní kresťania za Iónskym zálivom, Italovia, Longobardi a Frankovia, nazývaní tiež Germáni, Amalfítania, Benátčania a iní, sú všetci už dlhé roky mimo katolíckej cirkvi a evanjelickej a apoštolskej tradície.... kvôli barbarským a nezákonným zvykom, ktoré si zachovávajú: odtiaľ pochádzajú rôzne herézy. Kmeň Vandalov kedysi zvrhol moc Ríma a vykorenil starých Rimanov. A pretože zdieľali rôzne herézy, pretože boli ariánmi, nestoriánmi, makedoniánmi [duchoborcami] a možno ešte viac, zasiali v Ríme svoje herézy, ktoré prevzali Frankovia a Germáni.“⁶⁰

Zatiaľ čo prvá časť tohto citátu nesporne odkazuje na už niekoľkokrát zmienenú Pseudofótióvsku polemiku (*O Frankoch a ostatných Latinoch*), zvyšok vykazuje nápadné paralely tak s listom mnícha Nikona Mauroreita, ako aj s nedávno edovanou anonymnou polemikou.

Zhodnotenie

Pri hodnotení takzvanej Veľkej schizmy z roku 1054 v historiografii zväčša prevláda snaha o relativizovanie jej dopadov na vzťahy medzi oboma dotknutými časťami kresťanského sveta. Na druhej strane nemožno prehliadať, že po tomto dátume došlo k nastoleniu trvalej vieroučnej konfrontácie medzi oboma cirkevnými spoločenstvami. Rozdiel medzi súčasnou a súdobou byzantskou interpretáciou tejto udalosti spočíva predovšetkým v kladení odlišného dôrazu na to, čo predstavuje jej trvalý odkaz. Pre súčasných historikov je to predovšetkým udalosť sama ako míľnik, od ktorého sa nanovo definovali vzťahy oboch cirkví. Pre vtedajších byzantských autorov išlo len o epizódu, ktorá však opätovne vzbudila záujem tamojších klerikov, aby sa oboznamovali s odlišnými vieroučnými stanoviskami latinskej strany a následne sa s nimi konfrontovali prostredníctvom vlastných polemicky ladených textov. Súčasne s tým došlo k sformulovaniu stanovísk k vieroučnej jednote s latinským západom, ktoré posúvali vznik rozkolu hlboko do minulosti. Súčasťou tohto javu sa stali aj pseudohistorické zmienky, v ktorých sa počiatok rozkolu kládol do obdobia dobytia a vyplnenia Ríma ariánskymi Germánmi. V tomto prípade nešlo o konkrétne historické udalosti,

59 DaRROUZÈS, Le memoire de Constantin Stilbes, s. 56-57.

60 KONŠTANTÍN STILBES. Τα αίτιάματα της λατινικής εκκλησίας, ed. J. Darrouzès, Le mémoire de Constantin Stilbès, 104, s. 90-91.

ale skôr o vágny motív údajného skazenía viery západných kresťanov. Je pritom príznačné, že tieto predstavy sa týkali len Ríma, teda pápežského úradu, a nie ostatných západných kresťanov. Byzantskí autori tým chceli zdôrazniť, že práve Rím a jeho pápeži boli zodpovední za čistotu viery vo svojom vlastnom patriarcháte, teda administratívnej oblasti latinského západu, ktorý bol pod ich jurisdikciou. Z pohľadu byzantskej etnografie predstavovali rôzni barbari v podstate totožnú entitu bez ohľadu na práve aktuálne pomenovanie. Nerozlišovanie, resp. stieranie významových odtienkov medzi etnonymami Góti, Vandali, Frankovia či Nemci následne umožnilo uviesť do týchto koncepcií ďalší motív opätovného ovládnutia Ríma. Byzantskí autori tu však nemali už na mysli vojenské obsadenie Večného mesta, ale skôr mocenský nástup rímsko-nemeckých cisárov od polovice 10. storočia a vplyv ich cirkevných elít na politiku a teológiu rímskych pápežov. Domnievam sa, že tieto predložené texty jasne naznačujú, akým spôsobom byzantskí cirkevní predstavitelia vnímali vzťahy medzi oboma cirkvami po kritickom roku 1054.

O autorovi / About the author

prof. Mgr. Martin Hurbanič, PhD.

Katedra všeobecných dejín

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta

Slovenská republika

e-mail: martin.hurbanic@uniba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-0274-1836>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje / Primary sources

Edície prameňov a publikované pramene/Source editions and Published editions

Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropolitens Ephraim. Ed. Igor Sergejevič Čičurov. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 343-347.

JÁN z KLAUDIOPOLA. Περί τῶν ἁζύμων. Ed. Aleksej Vadimovič Barmin. «Слово об опресноках» Иоанна Клавдиопольского. In *Византийские очерки. Труды российских ученых к XX Международному конгрессу византистов*. Санкт-Петербург: Алетейя 2001, s. 148-159.

Ioannis Chrysostomi De sacerdotio libri sex. Ed. Johann Albrecht Bengell. Lipsiae: Tauchnitz, 1825.

- KONŠTANTÍN STILBES. Τα αϊτιάματα της λατινικής εκκλησίας. Ed. Jean Darrouzès. Le memoire de Constantin Stilbes contre les Latins. In *Revue des études byzantines*, 1963, roč. 21, s. 61-91.
- Michaelis Cerularii epistola I. ad Petrum Patriarcham Antiochenum. In *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo*. Ed. Cornelius Will. Lipsiae 1861, s. 172-184.
- NIKETAS SEIDES. Λόγος σχεδιασθείς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους. Ed. Reinhard Gahbauer. Gegen den Primat des Papstes: Studien zu Niketas Seides. München: Verlag Uni-Druck, 1975.
- NIKON MAUROREITES. Logos 38. In HANNICK, Christian et al. ed. *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge. Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jh. 1–2*. Freiburg i. Br.: Weiher, 2014.
- NIKON MAUROREITES. Logos 38. Ed. Willem Aerts. A Review of Logos 38 of Nikon of the Black Mountain. (Introduction, Text and Translation). In CIGAAR, Krijnie N. a METCALF, David ed. *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality: Acta of the Congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2006*. Leuven; Dudley: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2013, s. 286-303.
- PALLADIOS. *Lausaike historia/Historia Lausiaca*. Ed. Gerardus J. M. Bartelink. Palladio: La Storia Lausiaca; Milan: Fondazione Lorenzo Valla, 1974.
- Περὶ τῶν Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων / Opusculum contra Francos. Ed. Igor Čičurov, Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 347-350.
- Περὶ τῶν Φράγγων ἐξήγησις... Ed. Igor Čičurov. Ein antilateinischer Traktat des Kiever Metropoliten Ephraim. In *Fontes Minores*, 1998, roč. 10, s. 351-352.
- Petri Antiocheni Epistola ad Michaellem Cerularium. In *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo*. Ed. Cornelius Will. Lipsiae 1861, s. 189-204.
- Послание Владимиру Мономаху о вере латинской. In PONYRKO, Natalia Vladimirovna, ed. *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI-XIII: Исследования, тексты, переводы*. Санкт-Петербург: Наука, 1992, s. 71-73.
- Послание князю Ярославу Святополчичу о вере латинской. In PONYRKO, Natalia Vladimirovna, ed. *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI-XIII: Исследования, тексты, переводы*. Санкт-Петербург: Наука, 1992, s. 73-79.
- Стязание с лагиною. Ed. Aleksej Stepanovič Pavlov. In *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян*. Санкт-Петербург 1878, s. 191-198.
- Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων... Ed. Georgios Ralles a Michael Potles. Αθήνα 1859.
- Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον πάππυ Ῥώμης. In *Humbert und Kerullarios. Quellen und Studien zum Schisma des 11. Jahrhunderts. Teil II*. Paderborn: Schöningh, 1930, s. 446-454.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

- AERTS, Willem J. A Review of Logos 38 of Nikon of the Black Mountain. (Introduction, Text and Translation). In CIGAAR, Krijnie N. a METCALF, David ed. *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality: Acta of the Congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2006*. Leuven; Dudley: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2013, s. 287-317.
- ALEXANDER, Paul. The Donation of Constantine at Byzantium and Its Earliest Use against the Western Empire. In *Зборник радова Византолошког института*, 1963, roč. 8, s. 11-26.

- BARANKOVA, Galina. «Стязание с латиною» киевского митрополита Георгия. In *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005)*. Москва: Древлехранилище, 2006, s. 29-58.
- BARMIN, Aleksej Vadimovič. *Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX–XII веков*. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006.
- BARMIN, Aleksej Vadimovič. «Слово об опресноках» Иоанна Клавдиопольского. In *Византийские очерки*. СПб., 2001, s. 141-159.
- BARMIN, Aleksej Vadimovič. Противолатинская полемика в Древней Руси: византийские параллели. In *Византийский Временник*, 2010, roč. 69 (94), s. 120-131.
- BAYER, Axel. *Spaltung der Christenheit. Das sogenannte Morgenländische Schisma von 1054*. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 53). Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004.
- BYSTRICKÝ, Peter. *Šlahovanie národov. (454 – 568). Ostrogóti, Gepidi, Longobardi a Slovania*. Bratislava: Pro historia, 2008.
- ČIČUROV, Igor Sergejevič. Схизма 1054 г. и антилатинская полемика в Киеве (сер. XI–нач. XII в.). In *Russia Mediaevalis*, 1997, roč. 9. č. 1, s. 43-53.
- Darrouzès, Jean. Le memoire de Constantin Stilbes contre les Latins. In *Revue des études byzantines*, 1963, roč. 21, s. 55-56.
- Darrouzès, Jean. Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primaute romaine. In *Revue des études byzantines*, 1965, roč. 23, s. 42-88.
- DENNIS, George T. Schism, Union and the Crusades. In GOSS, Vladimir P. ed. *The Meeting of the Two Worlds. Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades*. Kalamazoo, MI: Medieval Institute Publications, 1986, s. 181-187.
- DÖLGER, Franz. Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner. In *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*. Ettal: Buch-Kunstverlag, 1953, s. 76-112.
- DROBYŠEV, Maxim. Этнионим οὐ Νέμυτσοὶ в византийской историографии и актах X–XII вв. In *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Юбилейные Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Теретьевича Пауцто*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2018, s. 97-105.
- DVORNIK, Francis. *The Photian Schism: History and Legend*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948.
- FRIED, Johannes. „Donation of Constantine“ and „Constitutum Constantini“: *The Misinterpretation of a Fiction and Its Original Meaning*. Berlin: De Gruyter, 2007.
- GASTGEBER, Christian. The So-Called Schism of 1054 and its Impact on Byzantine Society. In Crostini Barbara a PEERS, Glenn ed. *A Book of Psalms from Elventh-Century Byzantium: The Complex of Texts and Images in Vat. gr. 752 (Studi e Testi 504)*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2016, s. 193-225.
- GEMEINHARDT, Peter. *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Mittelalter*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2002.
- GOEZ, Werner. *Translatio Imperii*. Ein Beitrag Geschichtsdenkens und der politischen Theorien der frühen Zeit. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1958.
- GRUMEL, Venance. Autour du voyage de Pierre Grossolano, archévêque de Milan à Constantinople en 1112. In *Échos d'Orient*. 1933, roč. 32, s. 22-33.
- HAMMER, William. The Concept of the New and Second Rome in the Middle Ages. In *Speculum*, 1944, roč. 19, s. 50-62.
- HERGENRÖTHER, Josef. *Photius, Patriarch von Constantinopel sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Band III*. Regensburg, 1869.
- HURBANIČ, Martin. K otázke šírenia byzantskej ideológie v slovanskom prostredí. Polemická literatúra v Kyjevskej Rusi. In NIŽŇANSKÝ, Eduard a PETRUF, Pavol, ed. *V premenách*

- stáročí. Zborník vydaný k životnému jubileu Doc. PhDr. H. Tkadlečkovej CSc. Zvolen: Klemo, 2011, s. 47-53.
- CHEYNET, Le schisme de 1054: un non-événement? In CAROZZI, Claude a TAVIANI-CAROZZI, Huguette ed. *Faire l'événement au Moyen Âge*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 2007, s. 299-311.
- CHRYSOS, Evangelos. 1054: Schism? In *Cristianita d'Occidente et Cristianita d'Oriente (secoli VI-XI)*. (Settimane di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo 51). Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto Medioevo 2004, s. 547-571.
- KAPLAN, Michel. Le „schisme“ de 1054. Quelques éléments de chronologie. In *Byzantinoslavica*, 1995, roč. 56, s. 147-157.
- Khislavski, Grigori. Das ‚Schisma von 1054‘ als mikro-und makrohistorisches Ereignis. Überlegungen zu einem theologisch-kirchenpolitischen Erklärungsmodell. In *Millennium-Jahrbuch*, 2021, roč. 18, s. 405-482. <https://doi.org/10.1515/mill-2021-0012>
- KOLBABA, Tia. *The Byzantine Lists: Errors of the Latins*. (Illinois Medieval Studies.) Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000.
- KOLBABA, Tia. The Legacy of Humbert and Cerularius: The Tradition of 'The Schism of 1054' in Byzantine Texts and Manuscripts of the Twelfth and Thirteenth Centuries). In DENDRINOS, Charalambos et al. ed. *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*. Aldershot: Ashgate, 2003, s. 41-61.
- KRAUSE, Hans-Georg. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054. In MORDEK, Hubert, ed. *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf zu seinem fünfundsiebzigsten Geburtstag und fünfzigjährigen Doktorjubiläum*. Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1983, s. 130-158.
- KRIZA, Agneš. Петр Гугнивый и Папесса: антилатинская церковнославянская полемическая литература в Центральной Европе. In *Studia Slavica Hungarica*, 2008, roč. 53, s. 397-405.
- LEVY-RUBIN, Milka. The Errors of the Franks by Nikon of the Black Mountain. Between Religious and Ethno-cultural Conflict In *Byzantion*, 2001, roč. 71, s. 422-437.
- MATĚJEK, Marek. *Zánik jednoty mezi Západem a Východem 1054: transkulturní bod zlomu?* Ostrava: Moravapress, 2013.
- MICHEL, Anton. Von Photios zu Kerullarios Anmerkungen zu Gg. Metochita und. V. Laurent. In *Römische Quartalschrift*, 1933, roč. 41, s. 125-162.
- MICHEL, Anton. Die Botschaft Petros' III. von Antiochia an seine Stadt über seine Ernennung. In *Byzantinische Zeitschrift*, 1938, roč. 38, s. 111-118.
- NIKOLOV, Angel. *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI-XVII в.)*. София: Фонд. Бълг. истор. наследство, 2016.
- JONES, Arnold H. M.; MARTINDALE, John R. a MORRIS, John. ed. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. I, AD 260-395*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- PAVLOV, Aleksej Stepanovič. *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян*. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. Наук, 1878.
- PODSKALSKY, Gerhard. *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*. München: C. H. Beck, 1982.
- ПОПОВ, Andrej Nikolajevič. *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI-XV вв.)*. Москва: Типография Т.Рись, 1875.
- SILVANO, Luigi. "How, Why and When the Italians Were Separated from the Orthodox Christians." A Mid- Byzantine Account of the Origins of the Schism and Its Reception in the 13th- 16th Centuries. In BLANCHET, Marie-Hélène a GABRIEL, Frédéric, ed. *Réduire le schisme? Ecclésiologie et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIIIe-XVIIIe*

- siècle*). Paris: Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance (Collège de France-CNRS), 2013, s. 117-150.
- SMITH, Mahlon. *And taking Bread.... Cerularius and the Azyme Controversy of 1054*. Paris: Editions Beauchesne, 1978.
- SYKES, Catherine P. The Place of Anti-Latin Polemic in the Writing of Early Rus. In *Byzantinoslavica*, 2018, roč. 76, s. 58-83.
- TINNEFELD, Franz. Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043–1058): Kritische Überlegungen zu einer Biographie. In *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 1989, roč. 39, s. 95-127.
- TAFT, Robert F. *The Diptychs. A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol. IV*. (Orientalia Christiana Analecta 238). Roma: Pontificium institutum studiorum orientalium, 1991.
- TACHIAOS, Antonios-Aimilios N. The Greek Metropolitans of Kievan Rus: An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity. In *Harvard Ukrainian Studies* 1988/1989, roč. 12/13, s. 430-445.
- TODT, Klaus-Peter. *Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969–1204), Teil II*. Wiesbaden: Univ. Mainz, 1998.